

klasičnih i modernih jezika. Njegov stil pisanja je izrazito zgusnut, od čitatelja traži punu koncentraciju i pažljivu postupnost pri čitanju, jer ono mišljeno i pri-mišljeno neprestano “ključaju” iz teksta u kojem su česti brzi prijelazi preko tematskih cjelina bez iscrpnih pojašnjenja i stalnog upozoravanja na “izvedbene korake”. U ovom prikazu pokušali smo rekonstruirati temeljnu uzgibanost noseće misli *sredine* koja se ogleda u različitim likovima kroz tekstove u knjizi, ali ipak ostaje na svakome koga je zaintrigiralo nešto od ovdje rečenoga da se sam upusti u susret s Kome-lovim mišljenjem i od ponuđenog bogatstva pronađe nešto materijala ili tek smjernicu za izgradnju vlastitog misaonog puta.

Nebojša Mudri
nmudri@gmail.com

Daniel C. Dennett, *Kraj čarolije: religija kao prirodna pojava*, prevela Marina Miladinov, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2009, 446 str.

Daniel C. Dennett američki je znanstvenik i filozof, profesor filozofije na Sveučilištu Tufts i suravnatelj Centra za kognitivne studije. Napisao je trinaest knjiga, više od tristo članaka, dobio je nekoliko počasnih doktorata i nagrada, između kojih i nagradu Richard Dawkins međunarodnog ateističkog društva 2007. godine. Bavi se memetikom, filozofijom uma i evolucijskom biologijom. Dennettova knjiga *Kraj čarolije* prvi je puta objavljena 2006. i od tada je prevedena na nekoliko svjetskih jezika. Knjiga ima jedanaest poglavlja i četiri dodatka, a podijeljena je u tri dijela. U prvom dijelu knjige, pod naslovom “Otvaramo pandorinu kutiju”, Dennett iznosi radnu definiciju religije i objašnjava zašto znanost može i treba objasniti religiju. Drugi dio knjige nosi naslov “Evolucija religije” i u ovom dijelu autor iznosi teorije koje mogu objasniti nastanak i razvoj religija od njihova nastanka do suvremenih oblika. U trećem dijelu knjige, pod naslovom “Religija danas”, Dennett raspravlja o utjecaju religije na suvremeno ljudsko društvo, te naglašava da je ovo samo početak istraživanja s kojim treba nastaviti dalje.

Dvije glavne teme koje Dennett obrađuje u prvom dijelu knjige jesu: može li znanost proučavati religiju i treba li znanost proučavati religiju. Na oba pitanja Dennett odgovara potvrdno. Religija nije izvan dosega znanstvenog proučavanja zbog toga što je religija, poput jezika, prirodna

pojava, dok je posao znanosti istraživanje prirodnih pojava. Autor između ostalog navodi da su različiti segmenti religije dostupni znanstvenom proučavanju. Religijska iskustva, religijska ekstaza i vjerovanja su psihološka stanja i kao takva ih može istraživati psihologija. Katedrale, džamije, samostani i ostale građevine u funkciji različitih religijskih zajednica možemo promatrati kao primjere inženjeringa i u tom kontekstu mogu ih proučavati arhitekti, građevinari, pa čak i fizičari, s obzirom na to da su podložne zakonu gravitacije. Ukoliko Bibliju, Ku'ran, Toru i svete knjige ostalih religija promatramo kao dobra za prodaju, s tog gledišta mogu ih proučavati i ekonomisti. Ratove vođene u ime različitih religijskih zajednica mogu proučavati povjesničari, kao što proučavaju i sukobe motivirane svjetovnim motivima (41–42). Način života i običaje različitih religijskih zajednica mogu proučavati sociolozi i antropolozi. Dakle, religija je dostupna znanstvenom istraživanju, kao i sve njezine manifestacije.

Dennett, unatoč tome, napominje da znanstvenom proučavanju religije treba pristupiti oprezno. Dosadašnji pokušaji znanstvenog istraživanja religije imali su brojne probleme, a dva najučestalija su pristranost istraživača i nezavidna reputacija. Dennett tvrdi da ljudi koji žele istraživati religiju vrlo često imaju osobne, a ne znanstvene motive. Oni žele obraniti svoju religiju od kritičara ili pokazati iracionalnost svake religije. Unatoč tome što postoje brojne znanstvene metode istraživanja kojima je cilj spriječiti pristranost znanstvenika, to može dovesti do iskrivljavanja rezultata znanstvenog rada. Kod proučavanja religija ta opasnost je dodatno izražena, smatra Dennett, zbog toga što su uložili puno veći. Opovrgavanje određene religijske tvrdnje koja ima velik moralni utjecaj na brojne vjernike može dovesti do moralne katastrofe. Dennett ističe da bez obzira na to je li taj utisak istinit ili pogrešan, šteta je već učinjena. Znanstveno proučavanje religije steklo je nezavidnu reputaciju. Opći dojam unutar i izvan znanstvene zajednice jest da se radi o području na kojem postoji veliki broj znanstvenih istraživanja upitne kvalitete. Unatoč tome Dennett zaključuje da je znanstveno istraživanje religije moguće, ali je pitanje je li ono i potrebno (44–45).

Krajnje je vrijeme da podvrgnemo religiju kao globalnu pojavu izrazito temeljitom multidisciplinarnom istraživanju koje možemo poduzeti tako što ćemo pozvati najbolje umove na planetu. Zašto? Zato što nam je religija previše važna da bismo živjeli u neznanju o njoj. Ona ne utječe samo na naše društvene, političke i gospodarske sukobe, nego i na sam smisao koji pronalazimo u svojim životima. Mnogim ljudima, vjerojatno čak većini ljudi na zemlji ništa nije važnije od religije. Upravo je iz tog razloga nužno da o njoj naučimo što više možemo. (239)

U sedmom poglavlju Dennett prikazuje tri teorije o nastanku i razvoju religija: Wilsonovu teoriju višerazinske selekcije, Starkovu i Finkeovu teoriju racionalnog izbora, te vlastitu memsku teoriju. Prema Wilsonovoj

teoriji višerazinske selekcije prirodna selekcija istovremeno se odvija na više razina biološke hijerarhije od gena preko jedinki, pa sve do razine grupa. Wilson smatra da su religijske zajednice nastale prirodnom selekcijom koja se odvijala na razini grupa. Natjecanje između suparničkih vjerskih skupina tijekom ljudske povijesti rezultiralo je boljom replikacijom i opstankom pojedinih religijskih zajednica, čime se može objasniti složen dizajn karakterističan za suvremene religije (183, 184).

Prema Starkovoj i Finkeovoj teoriji racionalnog izbora religije su poput korporacija. Svrha religija je stvoriti, održavati i nuditi religiju pojedincima, te nadgledati njihovu razmjenu s bogom ili bogovima. Ljudi pristupaju religijskim skupinama zbog toga što žele iskoristiti natprirodno i njime manipulirati za osobnu dobrobit, a smatraju da to ne mogu sami. Religijske se zajednice za određenu naknadu – koja je prilično visoka – predstavljaju kao medij koji omogućava manipulaciju natprirodnim. Na području gdje ne postoji državna religija, različite vjerske zajednice bore se za veći udio na tržištu nastojeći ponuditi svojim klijentima kvalitetniju uslugu manipulacije svetim (185, 192). “Nudimo proizvod koji je bolji od sapuna ili automobila. Nudimo vječni život.” (190)

Dennett smatra da je Wilson u pravu kada tvrdi da se nastanak i razvoj religija može objasniti evolucijskim algoritmom, ali ističe da je riječ o diferencijalnoj replikaciji mema, a ne grupa. Memi koji potiču grupnu solidarnost imaju veću sposobnost replikacije od mema koji na primjer potiču sukob između pojedinaca unutar grupe. Prema Dennettovoj memskoj teoriji religije su ideje koje u kulturnom okolišu potiču ljude na suradnju, čime doprinose vlastitoj replikaciji i dobrobiti pojedinaca koji ih šire. Religije su mutualistički memi. Dennett smatra da navedena memska perspektiva može ujediniti Wilsonovu teoriju višerazinske selekcije i teoriju racionalnog izbora. Ljudi nisu poput mrava i ne žele ulagati u skupinu, ako ne vide korist od takve investicije. Međutim, nastavlja Dennett, ljudi se ne žele vidjeti kao hladnokrvni kalkulanti koji ulažu u najbolji religiozni investicijski fond, već kao osobe bez sebičnih interesa. Prema memskoj teoriji nastanka i razvoja religija, krajnji korisnici religijskih prilagodbi su memi, ali njihova uspješnost replikacije ovisi o tome koliko ljudi će pridobiti. Dennett smatra da religijski memi moraju nadvladati racionalnost potencijalnog domaćina, što postižu poticanjem pasivnosti i prijemčivosti (186–187).

Jedna od tema koju Dennett obrađuje u trećem dijelu knjige jest utjecaj religije na moralno ponašanje. Prema uvriježenom mišljenju najznačajniji utjecaj religije je upravo u poticanju moralnog ponašanja. Religije potiču moralno ispravno ponašanje obećanjima o nagradi i prijetnjama vječnom kaznom nakon života. Bez religijskog poticaja moralno ispravnog ponašanja ljudi bi se prepuštali samo svojim najnižim željama. Dennett smatra da navedeno stajalište ima dva problema: “(1) čini se da nije

istinito, što je dobra vijest, budući da je (2) to doista ponižavajuće viđenje ljudske prirode.” (276)

Trenutno dostupni dokazi pokazuju da tzv. bistri¹ i druge osobe bez religijske pripadnosti pokazuju jednak raspon moralno ispravnog i pogrešnog ponašanja; međutim, bistri imaju puno nižu stopu razvoja od ponovno rođenih kršćana. Dennett ističe kako su u tijeku brojna istraživanja – potaknuta navedenim dokazima – kojima je cilj otkriti postoji li značajna veza između moralnog ponašanja i religijske pripadnosti. Vjernici žele dokazati kako postoji pozitivna veza između religijske pripadnosti i moralno ispravnog ponašanja iz razloga što su svima već poznati dokazi koji idu u prilog suprotnoj hipotezi. Križarski ratovi vođeni su u ime vjere, inkvizicija je ubijala u ime vjere, a i Twin Towersi su srušeni u ime vjere, da navedem samo nekoliko slučajeva moralno pogrešnih postupaka. Pozivajući se na klasike filozofije Humea, Kanta i Nietzschea, Dennett ističe kako ovaj svjetonazor može uspjeti samo na kraći vremenski rok zato što će privući i sebične pojedince koji će se ispravno ponašati neko vrijeme, “ali po cijenu srozavanja veće kampanje za promicanje dobra” (278).

Kraj čarolije je jasno i pregledno napisana knjiga prilagođena širem čitateljstvu. Knjiga je ispunjena zanimljivim citatima i primjerima kojima autor nastoji približiti čitatelju znanstveni pristup istraživanju religije. Unatoč tome, želio bih istaknuti dva nedostatka koji se odnose posebno na prvi dio knjige. Prvi nedostatak su predugačke digresije. Dennett u nastojanju da knjigu učini što zanimljivijom pojedine tvrdnje potkrepljuje primjerima koji se prostiru na nekoliko stranica i sami po sebi su toliko zanimljivi da zaboravite koja je bila svrha dotičnog primjera. Drugi nedostatak je previše prostora izdvojenoga za objašnjenje zašto znanost treba proučavati religiju. Knjiga bez četiri dodatka – koji nisu usko povezani s glavnom temom – ima 332 stranice. Od 332 stranice Dennett na 102 stranice objašnjava zašto znanost treba proučavati religiju, što je malo manje od jedne trećine knjige. Autor do polovice prvog dijela iznosi uvjerljive argumente u prilog tezi da znanost treba proučavati religiju, nakon čega izdvaja još pedesetak stranica da bi tu tezu objasnio. Smatram kako je s teorijama religije i evolucijom religije mogao započeti ranije u knjizi.

Unatoč primjedbama, *Kraj čarolije* je zanimljivo i pristupačno djelo kojim autor nastoji pripremiti teren za osjetljivu temu znanstvenog proučavanja religije. Prijevod je vrlo čitak i sigurno će biti od koristi filozofima, sociolozima, kulturnim antropolozima, memetičarima i svima koje zanima znanstveno istraživanje religije. Čitatelju koji nije upoznat s memetikom svakako bih preporučio da prije nego što počne čitati *Kraj čarolije* pročita dodatak A “Novi replikatori”. U ovom dodatku objašnjene su

¹ Engl. bright – osoba naturalističkih svjetonazora, čija stajališta ne uključuju nadnaravne i mistične elemente.

temeljne postavke teorije memetike koju Dennett koristi kao jednu od teorija nastanka religije. Bez poznavanja osnova memetike veliki dio knjige čitatelju bi mogao biti nerazumljiv.

Bruno Pušić
dna.restless@gmail.com

Michael Ruse (ur.), *Philosophy after Darwin: Classic and Contemporary Readings*, Princeton, NJ.: Princeton University Press, 2009, 592 str.

Nakladnička kuća Princeton University Press tiskala je 2009. godine knjigu *Filozofija nakon Darwina: klasični i suvremeni tekstovi* urednika Michaela Rusea. Michael Ruse profesor je filozofije na Floridskom državnom sveučilištu, suosnivač i urednik vodećeg časopisa iz filozofije biologije, *Biology and Philosophy*, urednik i suurednik nekoliko zbornika (npr. *Philosophy of Biology* iz 1998. s Davidom Hullom, *The Oxford Handbook of Philosophy of Biology* iz 2008. itd.), te pisac dvadesetak knjiga i brojnih članaka iz filozofije biologije. U ovom zborniku radova Ruse je želio prikazati implikacije Darwinove teorije evolucije na različite aspekte filozofske misli: epistemologiju, etiku, filozofiju znanosti, ideju razvoja racionalnosti i napretka te altruističku ideju. Svi ovi aspekti filozofske misli nisu ostali netaknuti pojavom teorije evolucije, štoviše, preispitani su i dijelom značajno preoblikovani u skladu s evolucijskom idejom. *Filozofija nakon Darwina* uređuje nabrojene teme u šest poglavlja, svako sa svojim uvodom, predstavljajući sveukupno 46 radova.

Naravno, knjiga je temeljena na teoriji evolucije koja je centralni problem filozofije biologije, u njoj su sabrani brojni problemi i interesi filozofije biologije u interakcijskoj povezanosti s različitim kulturnim područjima poput filozofije, logike, sociologije, psihologije, pedagogije, religije i znanosti. Kratki prikaz ne može ovako brojna pitanja i teme predstaviti uvođenjem u pojedinačne tekstove navedene u zborniku. Umjesto toga, prikaz svakog poglavlja uz opću nakanu poglavlja predstavlja po dva rada koji su reprezentivi teme ili problema toga poglavlja prema raščlambi poglavlja na posebna viđenja teme.

Prvo poglavlje “Epistemologija poslije Darwina” sadrži šest radova ili isječaka iz radova poznatih autora: Herberta Spencera, Friedricha Ni-